

Функціонування грошових систем на основі золотого стандарту в кінці ХІХ та протягом ХХ ст. на українських землях

У статті проаналізовано принципи функціонування грошових систем, які були побудовані на основі золотого стандарту та діяли в тих державах, у складі яких перебували українські землі. Досліджено заходи, які проводилися для формування самостійної грошової системи в часи існування Української Народної Республіки, в тому числі законодавче закріплення золотого забезпечення національної валюти.

Ключові слова: грошова система, золотий стандарт, золото, золота валюта, монета, банкнота.

В статье проанализированы принципы функционирования денежных систем, которые были построены на основе золотого стандарта и действовали в тех странах, в состав которых входили украинские земли. Изучены мероприятия, проводившиеся для формирования денежной системы в период существования Украинской Народной Республики, в том числе законодательное закрепление золотого обеспечения национальной валюты.

Ключевые слова: денежная система, золотой стандарт, золото, золотая валюта, монета, банкнота.

In the article the principles of function of money systems which were built on gold standard and worked on Ukrainian lands have been analyzed. The measures for form of independent money system of Ukrainian People Republic including the introduction of gold currency by law were discovered.

Keywords: money system, gold standard, gold, gold currency, coin, banknote.

Постановка проблеми. В умовах нестабільності всіх основних світових резервних валют погляди інвесторів, науковців і навіть керівників національних грошових систем усе частіше звертаються до традиційного об'єкта заощадження – золота. Не стала винятком і Україна. Тут до золотих монет і зливків вітчизняного та іноземного виробництва, які можна придбати у банківських установах, центральний банк хоче додати золото вже як монетарний інструмент. Так, голова правління НБУ С. Арбузов говорить про необхідність випуску і розповсюдження на ринку депозитних сертифікатів, прив'язаних до золота, що зберігається в резервах центрального банку та уряду України. На думку посадовця, за їх допомогою інвестори отримують новий засіб вкладення заощаджень, а НБУ зможе вилучити надмірні обсяги грошей з обігу [1, с. 8]. Таке привернення уваги до дорогоцінного металу, який протягом майже трьох тисячоліть асоціювався з грошима і лише кілька останніх десяти-

літь є звичайним товаром, дозволяє повернутися до вивчення основних засад функціонування саморегульованих грошових систем, в основі яких лежало золото. Тим більше що системи золотого стандарту були покладені в основу грошових систем тих державних утворень, до складу яких у різний час належали і українські землі.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Особливості грошового обігу в країнах Східної Європи у ХІХ–ХХ ст. викликали неабиякий інтерес серед багатьох істориків та нумізматів і в часи існування СРСР, і після створення незалежної України. Їхнім дослідженням займалися П. Гай–Нижник, В. Лабазов, А. Мельникова, М. Свешников, В. Узденников, Р. Шуст та багато інших. Проте аналіз поглядів зазначених учених засвідчує, що досі не з'ясовано, наскільки успішним був досвід функціонування грошових систем у тих державах, до яких в ХІХ–ХХ ст. входили українські землі.

Метою даної статті є узагальнення тих процесів, що відбувалися у грошових системах Австро–Угорської монархії, Російської імперії, Української Народної Республіки (УНР), Другої Речі Посполитої, Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), які були побудовані на принципах золотого монометалізму і обслуговували економіку українських земель, що належали до цих держав.

Виклад основного матеріалу. Поширення грошових систем на основі золотого стандарту країнами Західної Європи припадає на ХІХ ст. Спершу Англія, а потім Німеччина (1871) та Франція (1873) запровадили систему золотого монометалізму, за якої в основі грошової одиниці лежала відповідна маса золота, в обігу перебували золоті монети, всі інші грошові знаки можна було обміняти на золото. На розділені українські землі золотий стандарт потрапив в кінці ХІХ ст., спершу на Західну Україну, яка в той час перебувала у складі Австро–Угорщини.

Основною причиною проведення грошової реформи в Австро–Угорській монархії вчені називають знецінення срібла, яке стало надто дешевим для виконання функції грошей як міри вартості і незручним для задоволення потреб обігу [2, с. 212; 3, с. 230]. Готуючи кардинальні зміни у грошовій системі, уряд ліквідував дефіцит державного бюджету, нагромадив необхідні запаси золота. Цьому сприяли розвиток внутрішнього ринку та міжнародних економічних зв'язків.

Законом від 2 серпня 1892 року в Австро–Угорщині було введено систему золотого монометалізму. Замість срібного гульдена, який поділявся на 100 крейцерів, основною грошовою одиницею стала крона із золотим вмістом 0,30488 г чи-

стого золота, яку ділили в Австрії на 100 гелерів, а в Угорщині – на 100 філерів. З одного кілограма золота 0,900–тої проби карбували 2952 крони. На основі передбаченого золотого забезпечення був встановлений такий паритет до іноземних валют: одна крона відповідала 0,85060975 німецької марки, 1,050135 французького франка та 0,0416364 англійського фунта стерлінгів [2, с. 213].

Для обігу в імперії карбували золоті монети номінальною вартістю в 20 крон і вагою 6,775067 г та 10 крон (вага – 3,3875338 г). У 1907 році в обіг були введені навіть золоті 100 крон. Крім того, обіг забезпечували також срібні монети в 1, 2 і 5 крон, нікелеві монети вартістю в 20 і 10 гелерів та бронзові монети вартістю в 2 і 1 гелер. Для торгівлі із зарубіжними країнами випускали дукати.

Монети, карбовані до 1892 року, з обігу вилучали. Цей процес тривав до 1899 року. Протягом цього часу старі монети прирівнювали до нових за таким курсом: 1 гульден відповідав 2 кронам, а 1 крейцер – 2 гелерам. У 1900 році крона валюта стала єдиним законним засобом платежу в монархії. Поступово з обігу вилучали і старі паперові гроші. З 1900 року налагоджено випуск нових банкнот номінальною вартістю 1000, 500, 100, 50, 20, 10 крон. Їх з 1901 року вільно обмінювали на золото [3, с. 233].

Важливо, що навіть запроваджені у 1899 році зміни до емісійного права, які звужували автономію Австро–Угорського банку на користь уряду, за якими той отримував доступ до грошей центрального банку, не похитнули стійкість нової валюти, яка успішно функціонувала в країні до Першої світової війни. 4 серпня 1914 року центральний банк припинив обмін банкнот на золото. Крім того, розпочато масові емісії паперових грошей для фінансування військових витрат. Протягом війни пропозиція грошей збільшилася з 3,4 млн. до 42,6 млн. крон, що спричинило значне зростання цін та знецінення грошей. У країні настав крах золотомонетного стандарту.

Падіння вартості срібла та необхідність впорядкування грошових відносин стали причинами зміни основ функціонування грошової системи і в Російській імперії. Крім того, необхідно було забезпечити стабільність рубля, адже постійно зростали обсяги емісії паперових грошових знаків. Зокрема, якщо 1 січня 1865 року в обігу перебували кредитні білети на суму 679,6 млн. руб., то станом на 1 січня 1895 року – вже 1121,3 млн. руб. [4, с. 47]. Російські міністри фінансів (Н.Х. Бунге, І.А. Вишнеградский, С.Ю. Вітте) послідовно проводили заходи для перебудови грошової системи. Передусім вони нагромаджували золотий запас. Для цього уряд масово експортував зерно, збільшував податки, залучав зовнішні позики та активізував видобування дорогоцінних металів на Уралі і в Сибіру. Внаслідок таких заходів золотий запас Росії з 336,5 млн. руб. у 1886 році [4, с. 48] зріс до 895 млн. руб. у 1894 році [5, с. 69].

Для проведення грошової реформи у 1895 році було змінено статут створеного у 1860 році Державного банку. Но-

ва редакція передбачала перетворення цієї установи з операційної установи Петербурга на центральний банк держави, який отримує монопольне право на випуск грошей та здійснює нагляд за банківською системою. Як емісійний інститут Державний банк міг надавати лише короткострокові кредити на термін до шести місяців. Основний капітал був створений за рахунок казначейства і становив 50 млн. руб. Державний банк був повністю залежний від Міністерства фінансів та царя [6, с. 71; 5, с. 69].

Першим заходом грошової реформи, розпочатої С.Ю. Вітте у 1895 році, було введення в обіг золотих монет, якими можна було здійснювати податкові та банківські платежі за офіційним курсом: 7 руб. 40 коп. за півімперіал і 14 руб. 80 коп. за імперіал. З 1 січня 1896 року вартість імперіалу була збільшена до 15 руб., тобто старі золоті монети номінальною вартістю 10 руб. стали п'ятнадцятирублевими. Для закріплення цього співвідношення на підставі прийнятого 3 січня 1897 року закону «Про карбування і випуск в обіг золотих монет» було випущено нові золоті монети з номінальною вартістю 15 руб. і 7 руб. 50 коп., але з незмінними вмістом золота, пробою, вагою і розміром. Крім того, розпочато емісію нових золотих монет 10 і 5 рублів з меншою вагою. У цей же час кредитний рубль був прирівняний до 66 2/3 коп. золотом, тобто 1,5 руб. кредитними білетами, відповідав 1 руб. золотом [7, с. 197].

Закон від 29 серпня 1897 року передбачив принципи емісії кредитних білетів. Державний банк отримав право здійснити випуск банкнот на суму 600 млн. руб., які на 50% були забезпечені золотом, а решта – товарним покриттям у вигляді векселів. Кожний кредитний білет, випущений понад встановлену суму, мав бути повністю забезпечений золотом. Указом від 14 листопада 1897 року в основу грошової системи був покладений золотий рубль, вміст золота в якому становив 17,424 долі, або 0,774234 г. Кредитні білети оголошували законним платіжним засобом, який перебуває в обігу нарівні із золотими монетами, а Державний банк повинен обмінювати кредитні білети на золото без будь-яких обмежень [8, с. 94].

Роль срібних монет у реформованій грошовій системі визначив указ від 27 серпня 1898 року. Він відводив срібним монетам місце допоміжних засобів обігу. Держава присвоювала собі виняткове право на карбування срібних монет, причому їхня загальна сума не могла перевищувати триразової кількості населення імперії [8, с. 94]. Для обмеження підроблення срібних монет було встановлене мито на імпортоване срібло, яке становило 3 руб. з фунта. Законодавче оформлення грошової системи знайшло своє відображення у виданні Монетного статуту від 7 червня 1899 року.

На відміну від срібних та мідних монет, які не змінили свій вигляд після грошової реформи, поряд із золотими монетами в обіг надійшли нові кредитні білети, на які з 1898 року почали обмін старих. Першими з них стали банкноти 1, 3, 5, 10 і 25 руб., які зовнішньо не відрізнялися від попередніх зразків. 50, 100 і 500 руб. були зовсім новими за офор-

мленням. У 1905 році знов поступово здійснювали заміну на нові банкноти номіналами 3, 5, 10, 25, 100 і 500 руб.

Валютний курс рубля був встановлений на основі його золотого вмісту. Відомо, що перед Першою світовою війною на Петербурзькій біржі американський долар коштував 1,943 руб., німецька марка – 0,462 руб., а французький франк – 0,374 руб. [9, с. 64]. Загалом значні запаси золота робили грошову систему Російської імперії однією з найстійкіших у світі. На початку 1914 року золотий запас Державного банку становив 1688 млн. руб., що дало змогу зайняти країні перше місце за кількістю дорогоцінного металу у централізованому зберіганні [9, с. 63].

Перші проблеми, які почали загрожувати грошовій системі, виникли під час промислової кризи 1899 року. Вона викликала падіння фондового ринку, відтік золота за кордон. Далі розпочато російсько-японську війну, спалахнула революція 1905–1907 років. Вже у кінці 1905 року вкладники масово почали вимагати в ощадних касах виплатити їм внески золотом. Є дані, що лише за один тиждень з внутрішніх кас Державного банку було вилучено золота на суму 200 млн. руб. [10, с. 9]. Достатні золоті запаси дали змогу Державному банку збільшити обсяги емісії банкнот, але економічна, політична та військова невпевненість суттєво змінили структуру грошового обігу. Частка золота зменшилася з 42,7% у 1900 році до 19,8% у 1914 році, срібла – з 15,4 до 9%, а частка кредитних білетів зросла з 41,9 до 71,2% [8, с. 96].

Відразу після початку Першої світової війни, 23 липня 1914 року, був виданий указ, який припиняв обмін кредитних білетів на золото. Необхідність обслуговування військових видатків спричинила випуск кредитних білетів, забезпечених не золотом, а державними цінними паперами – короткостроковими зобов'язаннями Державного казначейства. Паралельно уряд хотів викупити з обігу монети з дорогоцінних металів, але станом на 1 січня 1917 року на руках населення залишилося золотих монет на суму 436 млн. руб. [8, с. 98]. Швидко зникли з обігу також срібні і мідні монети. Зростали обсяги емісії кредитних білетів, які вже були нічим не забезпечені. Гроші знецінювалися і з банкнот перетворилися на звичайні папірці.

Після того як 19 листопада 1917 року Центральна Рада своїм Третім Універсалом проголосила Українську Народну Республіку, яка зберігала єдність з Росією на умовах федерації, були вжиті остаточні заходи щодо утворення власної бюджетної, банківської та грошової систем. Передусім 9 грудня 1917 року був ухвалений закон, яким було засновано Головну скарбницю УНР, яка мала займатися державним скарбом, а Київську контору Державного банку Російської імперії було перетворено на Український Державний Банк, відділами якого стали всі місцеві установи колишнього центрального банку Росії. Обидві установи очолив М. Кривецький.

Важливою проблемою, з якою зіштовхнулася молода республіка, була відсутність достатньої кількості готівкових коштів, адже новий російський уряд, який прийшов до влади у

жовтні, не забезпечував Київську контору Державного банку грошима. Відомості про запаси готівкових грошей в Українському Державному Банку засвідчують, що станом на 6 грудня у сховищі було 6 млн. руб., а вже на 20 грудня – 40 тис. руб. [10, с. 19]. Для вирішення цієї проблеми 19 грудня 1917 року Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон «Про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки», відповідно до якого кредитові білети УНР мав випускати Державний банк. Забезпеченням їхнього випуску тимчасово, до утворення золотого фонду, мало бути майно Республіки (нетрі, ліси, залізниця) та її прибутки від монополій. Розмір випуску кредитових білетів не мав перевищувати 50% від річної суми надходжень коштів від монополій. Для здійснення емісії Державний банк мав отримати відповідну суму зобов'язань Державної скарбниці УНР. Кредитові білети були номіновані в карбованцях, причому один карбованець, як і імперський російський рубль, містив 17,424 частки чистого золота (0,774234 г) і становив 200 шагів. Було також передбачено, що кредитові білети є законним платіжним засобом і перебувають в обігу поряд із золотою монетою. Російські кредитові білети далі могли обслуговувати ринок за курсом 1:1 з українськими. Відповідальністю за фальшування карбованців було позбавлення прав і каторга. Обмін кредитових білетів однієї номінальної вартості на іншу, а також зношених на нові мали здійснювати установи Українського державного банку і Скарбниці. Перші купюри номінальною вартістю 100 крб. надійшли на ринок 24 грудня 1917 року (6 січня 1918 року за новим стилем).

Четвертий Універсал, прийнятий Центральною Радою 9 (22) січня 1918 року, проголосив державну самостійність УНР. Проте це ніяк не встигло вплинути на грошову систему, оскільки до Києва підійшли більшовицькі війська, які змусили Раду Народних Міністрів залишити столицю. За допомогою німецьких та австро-угорських військ 1 березня 1918 року уряд повернувся. Новий керуючий Державним банком В. Ігнатюк повідомляв, що більшовики вивезли кредитових білетів на суму 20 млн. руб. і золотих монет на суму 1,7 млн. руб. [10, с. 24–25].

1 березня 1918 року був прийнятий закон про грошову одиницю, карбування монети та друк державних кредитових білетів. Основною грошовою одиницею було прийнято гривню, яка містила 8,712 частки щирого золота, дорівнювала 100 шагам та відповідала половині карбованця емісії 1917 року. Монети, випуск яких був передбачений законом, мали бути золоті (номіналом 20 гривень), срібні (1 гривня) та з іншого металу (1, 2, 5, 20 та 50 шагів), який встановить міністр фінансів. Проте ці монети в обіг ніколи не надійшли. Номінальна вартість державних кредитових білетів мала становити 2, 5, 10, 20, 100, 500 та 1000 гривень. Закон зобов'язав зазначити на банкнотах факт, що вони забезпечені всім державним майном Республіки, ходять нарівні із золотою монетою, а їх фальшування карають позбавленням волі та тюремю.

Цього ж дня був прийнятий ще один закон, метою якого було забезпечення ринку «легкоциркулюючими платіжними

знаками» та тимчасове поповнення ресурсів Державної скарбниці УНР. Він передбачав емісію скарбничих знаків на загальну суму 100 млн. карбованців, які мали бути в обігу на рівні з державними кредитовими білетами і були обов'язковими до прийому при всіх платежах. Їхнім забезпеченням закон визначав весь державний прибуток і все майно УНР. Не пізніше 1 березня 1919 року вони мали бути погашені. 6 квітня 1918 року в обіг надійшли знаки Державної скарбниці номінальною вартістю лише 25 та 50 карбованців.

Наступним заходом, який був спрямований на забезпечення ринку розмінними грошовими знаками, було ухвалення 18 квітня 1918 року Закону Центральної Ради про випуск розмінних марок Державної скарбниці. Обсяг їхньої емісії мав залежати від потреб обігу, але не міг перевищувати 60 млн. карбованців. Шаги номінальною вартістю 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 і 50 мали бути в обігу на рівні з металевою монетою. Ці грошові знаки надійшли на ринок лише в липні 1918 року.

Після державного перевороту, який відбувся у Києві 29 квітня 1918 року, було повалено УНР та проголошено Українську Державу, керівництво якою здійснював гетьман П. Скоропадський. Для того щоб поповнити грошову масу та доходи уряду, 12 травня 1918 року Рада міністрів ухвалила закон про випуск у міру потреби 20 серій білетів Державної скарбниці на загальну суму 50 млн. гривень. За своєю суттю це були 3,6% облигації номінальною вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень, дохід за якими починали нараховувати з 1 січня 1918 року, а виплачувати двічі на рік 2 січня та 1 липня. Ці облигації мали бути погашені через чотири роки від моменту їхнього випуску. Їх могли використовувати під час здійснення всіх державних та приватних платежів. Кожна облигація мала вісім обрізних купонів, номінальна вартість яких залежно від номіналу білета Державної скарбниці становила 90 шагів, 1,80, 3,60 і 18 гривень. Відділені від облигації купони використовували як розмінні гроші. Загалом білети та купони мали зберігати свою платіжну силу протягом десяти років. Незабаром було прийнято рішення про збільшення розміру емісії білетів Державної скарбниці до 1 млрд. гривень. Вироблені у Німеччині, вони надійшли в Україну 5 серпня 1918 року.

Важливим заходом Гетьманату щодо налагодження самостійної грошової системи стало підписання П. Скоропадським ухваленого Радою Міністрів Закону про затвердження Статуту Українського державного банку і асигнування коштів до його основного капіталу 10 серпня 1918 року. Головною метою діяльності Державного банку проголошено полегшення грошового обігу, короткострокове кредитування державної торгівлі, промисловості і сільського господарства України, а також забезпечення грошової системи. Вище керування діяльністю Державного банку здійснював Міністр фінансів, а загальне керування – Рада банку на чолі з директором. Однією з інституцій банку був Відділ кредитових білетів, до обов'язків якого належало обмін кредитових білетів, випуск їх в обіг і знищення білетів, які вилучено з обігу, а також зберігання розмінного капіталу кредитових білетів і

металевого фонду. Офіційно Державний банк був відкритий 2 вересня 1918 року.

Підсумком оформлення грошової системи за Гетьманату став Закон про підстави випуску кредитових білетів Державної скарбниці, підписаний гетьманом 13 листопада 1918 року. Він визначав, що кредитові білети та знаки Державної скарбниці випускають далі на однакових підставах. Обидва види грошових знаків є законними платіжними засобами і обов'язкові до приймання у розрахунках. Їх випуск у межах законодавчо визначеної суми за розпорядженням міністра фінансів здійснює Державна скарбниця через Державний банк. Забезпеченням грошей є майно держави та всі її прибутки. Кредитові білети і знаки Державної скарбниці можуть бути номіновані як у карбованцях, так і в гривнях, причому дві гривні відповідають одному карбованцю.

Після приходу до влади внаслідок збройного повстання 14 грудня 1918 року Директорії на чолі з В. Винниченком та відновленням УНР була створена спеціальна комісія, яка розробляла план проведення грошової реформи. На основі зроблених нею напрацювань 6 січня 1919 року Директорія затвердила Закон про українську грошову одиницю. Нею оголосили гривню, що містить 8,712 частки чистого золота і ділиться на 100 шагів. При цьому дві гривні становлять карбованець. Усі розрахунки та платежі необхідно проводити в гривнях та шагах. З 26 січня 1919 року російські кредитові білети та знаки Російської державної скарбниці перестають бути законними платіжними засобами в Україні, і їхнє приймання вже не було обов'язковим. До настання цієї дати зобов'язання, визначені в рублях, треба виконувати в гривнях за курсом 1 рубль відповідає 2 гривням. Крім того, з 16 січня всі державні установи припиняли приймати російські кредитові білети номінальною вартістю 500 та 1000 рублів, а з 21 січня – 250 рублів. Курси та строки приймання решти російських грошових знаків мали бути визначені міністром фінансів.

Уряд Директорії проводив деякі заходи щодо створення золотого запасу в Державному банку та нагромадження кольорових металів для карбування українських монет. Зокрема, постановою уряду в розпорядження Міністерства фінансів було передано всі пам'ятники з фігурами російських царів, які були виконані з кольорових металів. Було також прийнято декрет про обов'язкову здачу приватними особами золотих та срібних монет і прикрас за ціною металу на вагу. Ці нормативні акти мали більше політичний, ніж економічний ефект. Перед урядом більшовицької Росії цей декрет спростовував закиди про те, що Україна стала притулком для міжнародної буржуазії, а з іншої, викликав незадоволення найбагатших людей, що змушені були залишати Україну, вивозячи своє майно. Це призвело до зменшення джерел потенційного внутрішнього інвестування, що негативно вплинуло на економіку держави [11, с. 236].

Не володіючи надійними джерелами поповнення доходів Державної скарбниці, уряд міг розраховувати лише на

збільшення власних грошових емісій. Ситуація була ускладнена постійними військовим діями, що вимагали фінансування. Уряд Директорії був змушений переїхати до Вінниці, потім – до Рівного і Кам'янця-Подільського. Ще 23 вересня 1920 року була прийнята постанова Ради народних міністрів, яку затвердив голова Директорії С. Петлюра, що збільшувала емісійне право Державної скарбниці до 20 млрд. гривень. У травні 1921 року залишки українських грошових білетів з Варшавської філії Експедиції заготовок державних паперів були перевезені до Державного банку, який в той час перебував у Ченстохові. У цьому місті майно та архів Державного банку перебували до 16 серпня 1944 року, поки німці не вивезли все у невідомому напрямку.

Після недовгого періоду об'єднання та державної незалежності українські землі знов були розділені між сусідніми державами, що позначилося на їхньому грошовому обігу. Функція випуску грошей у Другій Речі Посполитій, до складу якої входила Галичина, належала створеній ще за часів Варшавського Генерал-губернаторства 9 грудня 1916 року Польській крайовій касі позичкової (ПККП). Банк емітував польські марки номінальною вартістю 0,5, 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 і 1000, які надійшли в обіг у квітні 1917 року. Ці гроші забезпечував німецький уряд, про що свідчив напис, що Німеччина приймає відповідальність за сплату білетів ПККП у німецьких марках за номінальною вартістю. Крім того, що ПККП була єдиним емісійним банком Польської держави, вона ще виконувала функції центральної каси державних установ і місця зберігання депозитів, які перебували під опікою держави, надавала кредити суб'єктам господарювання та комерційним банкам. Важкий стан економіки, недостатність державних доходів змушували уряд збільшувати емісію грошей. Порівняно з 1920 роком, коли в обігу перебувало 49 млрд. польських марок, кількість грошей у 1922 році зросла до 793 млрд., а станом на 31 березня 1924 року – до 596 244 млрд. [12, с. 143].

Польський уряд сприймав ПККП як тимчасовий емісійний інститут, що мав бути замінений Банком Польським, рішення про заснування якого було прийняте ще 28 лютого 1919 року. Але ПККП функціонувала аж до 1 лютого 1924 року. У грудні 1923 року почав діяти новий уряд, в якому міністром фінансів був В. Грабський, який пообіцяв приборкати інфляцію і створити нову стабільну валюту. Першим заходом у цьому напрямі було закриття кредиту в ПККП для Державного скарбу.

Президент Польщі С. Войцеховські оголосив декрет про валютну реформу 11 січня 1924 року. Він передбачав поступову ліквідацію ПККП і введення нової валюти – польського золотого. Становлення акціонерного товариства Банку Польського бере свій початок з лютого, коли Міністерством скарбу був створений Організаційний комітет. До 1 липня 1924 року польські марки міняли на банкноти Банку Польського, відкритого 28 квітня 1924 року, за курсом 1 800 000 марок за 1 злотий, який містив 0,3226 г золота. Щоб купити один долар, треба було заплатити 5,18 злотого.

Для того щоб не допускати надмірної емісії грошей на бажання уряду, було обмежено максимальний обсяг кредиту, який казна могла взяти в Банку Польського, сумою 50 млн. злотих, та розміри емісії банкнот. Вони на 30% мали забезпечуватися коштовними металами та іноземною валютою, розмінною на золото. Міністерство фінансів для ліквідації дефіциту бюджету держави могло емітувати розмінні і казначейські білети номінальної вартістю 1, 2, 5 злотих, які перебували в обігу як законні засоби платежу. В обіг були випущені златові білети, які були виготовлені ще в 1919 році, номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 злотих, а також розмінні паперові гроші Міністерства скарбу вартістю 1, 5, 10, 20 і 50 грошів.

Хоча розмінні паперові білети були законним засобом платежу, вони використовувалися з деякими обмеженнями, зокрема максимально в межах 10 злотих при кожній сплаті. Лише Каса Скарбові приймали такі білети без обмежень, крім тих виплат, які за їхньою суттю повинні були здійснюватися в злотих. З 1 листопада 1924 року розмінні паперові гроші Державний скарб замінив на монети, випуск яких був передбачений ще указом президента від 14 квітня 1924 року. Із золота мали карбувати монети 100, 50, 20 і 10 злотих (100 і 50 ніколи не вироблялись), зі срібла – 5, 2 і 1 злотий, нікелю – 50, 20 і 10 грошів та бронзи – 5, 2 і 1 грошів.

До польсько-німецької війни 1925 року злотий був досить міцною валютою. За цим стежив Банк Польський, який було тяжко назвати центральним банком країни, бо він конкурував з комерційними банками на депозитному та кредитному ринку, адже керівництво банку вважало, що підтримку комерційних кредитних установ повинен здійснювати уряд. Після війни курс золотого впав, але через рік-другий завдяки іноземним кредитам був стабілізований і з 12 злотих за один долар виріс до 8,19. У 1927 році золотий вміст золотого було зменшено до 0,16879 г. Норма покриття грошової емісії золотовалютними резервами зросла до 40%. Банкноти можна було обміняти на золото в Банку Польському, але лише в тому випадку, якщо сума, пред'явлених до обміну банкнот була не менше, ніж 20 000 злотих [13, с. 274].

З 1929 року Банк Польський потрапив у залежність від уряду Ю. Пілсудського, який вимагав підтримувати престиж золотого, не відмовляючись від обміну його на золото. Для координації своїх зусиль з іншими державами у 1933 році Польща приєдналась до «золотого блоку», який був утворений Францією, Швейцарією, Італією, Бельгією, Нідерландами та Чехословаччиною. Проте навіть після того, як ці країни девальювали свої валюти, Польща цього не зробила і не ввела жодних валютних обмежень. Унаслідок такої політики золоті резерви Банку Польського зменшилися з 701 млн. злотих в 1929 році до 444 млн. – у 1935 році [14, с. 66]. Це змусило знов зменшити норму покриття грошової емісії золотом і валютними цінностями до 30%.

Після зміни керівництва Міністерство скарбу прийняло рішення відреагувати на світову кризу і запобігти руйнації

грошової системи. Для цього 26 квітня 1936 року ухвалено декрет, який заборонив міжнародні перекази без відповідного дозволу та торгівлю золотом та іноземними валютами в країні. Крім того, експортери мали обов'язково продавати виручку в уповноважених банках. Польський Розрахунковий Інститут контролював експортні надходження і міжнародні розрахунки. Усі ці заходи поряд зі збільшенням державних та приватних видатків на промислове виробництво дали змогу стабілізувати фінансову ситуацію [12, с. 155–156].

У березні 1939 року перед загрозою війни Банк Польський вніс зміни до статуту, які дозволяли фідуціарну емісію в обсязі 800 млн. злотих для потреб війська. Проте вже у серпні 1939 року обсяг випущених в обіг грошей перевищував 2,4 млрд. злотих [12, с. 156], а 5 вересня 1939 року влада банку була змушена залишити країну.

Починаючи з 1929 року золото лежало в основі і грошової системи Чехословаччини, до складу якої у міжвоєнний період входило Закарпаття. Спершу його вміст у кроні становив 0,04458 г, але згодом через економічну кризу його зменшили у 1934 році до 0,03715 г, а у 1936 році – до 0,03121 г. Період вільного обміну чехословацької крони на іноземні валюти та золото тривав лише з 1929 по 1931 рік [3, с. 291].

Ще важчою була ситуація на Буковині, яка належала Румунії. У той час коли до початку Першої світової війни вміст золота в румунському леї становив 0,290323 г, в 1929 році його знизили до 0,009 г. Крім того, світова криза змусила запровадити валютні обмеження, які втім не стабілізували курс лея, що продовжував падати [3, с. 295].

Грошова система СРСР спершу позначилася на східноукраїнських землях. Після невдачі економіки військового комунізму і проголошення у 1921 році нової економічної політики, яка, зокрема, передбачала повернення до грошових відносин, необхідно було приборкати інфляцію та налагодити роботу емісійних інститутів. Урядовими постановами був відновлений Державний банк РРФСР, який почав свою діяльність 16 листопада 1921 року. Його головними завданнями мало стати кредитування промисловості, сільськогосподарства, товарообігу та упорядкування грошового обігу. Він також отримав монопольне право на проведення валютних операцій. На підставі цього він встановлював офіційний курс на коштовні метали та іноземні валюти, регулював дозволені згодом приватні валютні угоди. У 1923 році на основі Державного банку РРФСР був створений центральний банківський інститут СРСР.

Перший захід щодо впорядкування грошового обігу був проведений в кінці 1921 року. Тоді уряд почав випускати радзнаки – державні грошові знаки, на які мали бути обміняні грошові знаки всіх попередніх зразків. При цьому усі старі гроші вилучали з обігу, що було нововведенням для соціалістичної грошової системи. Нові грошові знаки випускали через Наркомфін без будь-яких обмежень під забезпечення всім багатством держави для задоволення потреб народного господарства.

Декрет Ради народних комісарів «Про надання Держбанку права випуску банківських білетів», відповідно до якого були випущені червінці, ухвалено 11 жовтня 1922 року. Оскільки їхнє забезпечення на 25% становили дорогоцінні метали та іноземні валюти в золотому еквіваленті, а на решту суми – ліквідні товари та різноманітні короткострокові зобов'язання, то зрозуміло, що обсяги емісії були суворо регламентовані. Червінці надходили в обіг через кредитну діяльність Державного банку. Він надавав позики, здійснював облік векселів, а також купував дорогоцінні метали та іноземні валюти. Крім того, він мав право надавати в червінцях кредит Наркомфін, але у кожному з таких випадків позика мала бути не менше, ніж на 50% забезпечена золотом [15, с. 19].

Було встановлено, що один червінець містить 7,74234 г чистого золота. В обіг були випущені 1, 5, 10 і 25. Спочатку їх використовували лише при сплаті державних зборів і платежів. Лише влітку 1923 року ними почали виплачувати зарплату робітникам і службовцям, що сприяло їхньому розповсюдженню. У листопаді 1922 року розпочато випуск золотих монет, які доповнили срібні (1 руб., 50, 20, 15, 10 коп.), що перебували в обігу ще з осені 1921 року. Оскільки Декретом про випуск в обіг червінців не було визначено їхнє співвідношення з радзнаками, Державний банк СРСР вивів його з ринкової кон'юнктури і встановив на рівні 11 400 руб. Але з часом курс радзнаків падав, що було викликано їх надмірною емісією. Так, у березні 1924 року він становив 500 тис. руб. Крім того, існував ще вищий курс не неофіційному ринку [16, с. 51].

У 1924 році основною валютою СРСР став червінець, а на частку радзнаків припадало 10% грошового обігу [4, с. 80]. Крім того, 5 лютого 1924 року був прийнятий декрет, який передбачав введення в обіг державних казначейських білетів номінальною вартістю 1, 3 і 5 руб. з написом: «Державні казначейські білети обов'язкові до прийому на всій території СРСР у всі платежі для всіх закладів, підприємств і осіб за золотою номінальною вартістю в тих випадках, коли платіж вирахований у золоті, чи за офіційним курсом золотого рубля в тих випадках, коли платіж вирахований в радянських грошових знаках». Отже, поряд із Державним банком офіційне емісійне право отримував Наркомфін. Розміри емісії казначейських білетів суворо обмежували: на перше число кожного місяця їхній обсяг не міг перевищувати половину загальної суми випущених в обіг червінців. Встановлено твердий курс: 1 червінець дорівнював 10 руб. У лютому 1924 року були також випущені нові розмінні срібні та мідні монети. Радзнаки, емісію яких припинили 15 лютого 1924 року, протягом наступних чотирьох місяців вилучали з обігу за курсом 1 рубль державними казначейськими білетами за 50 000 руб. грошовими знаками зразка 1923 року. Були заборонені будь-які міські і приватні емісії.

У 1925 році право Наркомфін на емісію грошей перейшло до Державного банку СРСР, що передбачало злиття їхніх кас. Отже, було створено єдину грошову систему, яка охоплювала банківські і казначейські білети та розмінні мо-

нети. Усі вони мали однакову платіжну силу. Для визначення необхідної кількості грошей в обігу Державний банк почав складати емісійні плани.

До 1926 року червінці можна було вивозити за кордон, ними навіть торгували на іноземних ринках. Здійснюючи валютні інтервенції, Державний банк підтримував їх курс по відношенню до золота та іноземних валют. Проте в міру згортання ринкових процесів, започаткованих новою економічною політикою, вводили різноманітні заборони на торгівлю золотом, іноземними валютами, припинили функціонування бірж. Радянський карбованець став закритою валютою [17, с. 56]. Встановлена законодавством можливість обміну банківських білетів на золото існувала лише на папері. У той час як червінці досить високо котирувалися на світових валютних біржах, у країні знову панувала інфляція. У 1929–1930 роках була введена карткова система, яку відмінили аж через п'ять років.

У 1936 році в силу того, що багато країн стали відмовлятися від прив'язки своїх валют до золотого забезпечення, на основі Постанови РНК СРСР від 29 лютого «Про порядок розрахунків за зовнішньою торгівлею та іншими валютними операціями» курс рубля до французького франку, який ще зберігав зв'язок із золотом, був встановлений на рівні трьох франків, що відповідало золотому паритету між радянською та французькою валютами. Курси всіх інших валют, які не обмінювали на золото, встановлювали на основі їх курсу до французького франка і курсу французького франку до рубля [17, с. 56]. Після того як у 1937 році і Франція відмовилася від золотого забезпечення, базовою валютою для офіційного валютного курсу рубля Державний банк СРСР вибрав американський долар. Був встановлений валютний курс рубля, за яким 1 долар відповідав 5 руб. 30 коп.

У 1937–1938 роках було проведено поступову заміну всіх радянських грошей на нові – 1, 3, 5 і 10 червінців зразка 1937 року та 1, 3, 5 руб. 1938 року. У цей час із банкнот зникли підписи відповідальних осіб та напис про розмінність білетів на золото.

Після закінчення Другої світової війни і проведення грошової реформи СРСР не відмовився від прив'язки радянського рубля до золота. Зменшення кількості грошей в обігу дало змогу з часом знизити ціни на товари широкого вжитку. Це збільшило купівельну спроможність рубля і зростання його офіційного курсу по відношенню до іноземних валют. 1 березня 1950 року Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про переведення курсу рубля на золоту основу і про підвищення курсу рубля по відношенню до іноземних валют», яка встановила золотий вміст рубля на рівні 0,222168 г чистого золота, у результаті чого один долар США тепер дорівнював 4 руб. Відношення радянського рубля до іноземних валют залежало від їхнього золотого вмісту, а до тих валют, які не були прив'язані до золота, – залежно від їх курсу по відношенню до американського долара.

Бурхливий розвиток економіки СРСР, який відбувався протягом 50-х років XX ст., спричинив зростання грошової

маси. З метою її обмеження було проведено грошову реформу, яку оголосила 4 травня 1960 року Постанова Ради Міністрів «Про зміну масштабу цін і заміну грошей, що перебували в обігу, на нові». Вона передбачала деномінацію рубля за курсом 10:1. За таким самим співвідношенням були переоцінені вклади, заробітні плати та інші платежі. Водночас був збільшений золотий вміст рубля до 0,987412 г чистого золота. Унаслідок цього один долар відповідав 90 радянським копійкам. 1 січня 1972 року курс долара становив приблизно 83 коп., а на початку 80-х – 60 коп. Проте це не відображало реального попиту на американську валюту, оскільки на «чорному» ринку її курс становив 3–6 руб.

Унаслідок того, що капіталістичні країни здійснили денонізацію золота та перейшли на використання режиму плаваючих валютних курсів, у 1977 році Державний банк почав встановлювати курси рубля до іноземних валют за допомогою методу зваженого валютного кошика, до якого входили ті валюти, які найчастіше використовували в розрахунках з торговельними партнерами СРСР. Відмова від фіксації курсу рубля до долара США дала змогу індексувати курс радянської валюти відповідно до тенденцій, які простежувалися на міжнародних ринках [17, с. 58–59].

Висновки

Отже, з кінця XIX ст. спершу в Австро-Угорській монархії, а згодом в Російській імперії в основу функціонування грошової системи було покладено золото. Початок Першої світової війни призвів до занепаду золотомонетного стандарту та надмірних грошових емісій. У часи існування самостійної Української держави її уряди здійснювали послідовні заходи для створення незалежної грошової системи. Емітентами власних грошових знаків були Державний банк та Державна скарбниця. Законодавчо кредитові білети навіть були забезпечені золотом, але молода держава не змогла сформувати золотий запас. Постійні політичні та військові проблеми вимагали збільшення державних грошових емісій, рішення про які приймав уряд. Грошові системи, створені в державах, до яких належали розділені в міжвоєнні десятиліття українські землі, також були засновані на золоті, але перебували під впливом перманентних економічних криз та військових загроз з боку сусідів. Грошова система командно-адміністративної економіки, хоча формально і була прив'язана до золота, забезпечувала потреби уряду, а не реальної економіки.

Література

1. Сколотяний Ю. Сергій Арбузов: «Перспективи валютного ринку – абсолютно стабільні» / Ю. Сколотяний // Дзеркало тижня. – 2011. – №31. – С. 1, 8.
2. Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини / В.В. Зварич // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – №2. – С. 203–214.
3. Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: [навч. посібник] / Р.М. Шуст. – К.: Знання, 2007. – 371 с.

4. Гусаков А. Денежное обращение и кредит СССР / А. Гусаков, В. Лабазов, М. Свешников. – М.: Госфиниздат, 1960. – 304 с.
5. Муравьева Л.А. Золотой рубль С.Ю. Витте (О денежной реформе в России 1895 – 1898 гг.) / Л.А. Муравьева // Деньги и кредит. – 2003. – №3. – С. 67–74.
6. Атлас М.С. С.Ю. Витте о кредитной системе России / М.С. Атлас // Деньги и кредит. – 1999. – №9. – С. 70–73.
7. Мельникова А.С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. / А.С. Мельникова, В.В. Узденников, И.С. Шиканова. – М.: ООО «Издательство Стрелец», 2000. – 224 с.
8. Дьячков А.Н. Монеты России и СССР. Определитель / А.Н. Дьячков, В.В. Узденников. – М.: Советская Россия, 1978. – 650 с.
9. Добкин Л.З. Рубль был устойчивой валютой / Л.З. Добкин // Деньги и кредит. – 1996. – №8. – С. 63–68.
10. Гай–Нижник П.П. Український Державний банк: історія становлення (1917–1918 рр.). Документи і матеріали / П.П. Гай–Нижник. – К., 2007. – 340 с.
11. Історія грошей і банківництва: [підручник] / [І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.Й. Малик та ін.]; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С.К. Реверчука. – К.: Атіка, 2004. – 340 с.
12. Wojtowicz G., Wojtowicz A. Historia monetarna Polski. – Warszawa, Twigger, 2003. – 279 s.
13. Shwagrzyk J. A. PieniŃedz na ziemiach polskich X–XX w. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Zakład Narodowy imienia Ossolicznych Wydawnictwo Wrocław, 1973. – 360 s.
14. Kowalski M. Vademecum kolekcjonera monet i banknotów polskich. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Zakład Narodowy imienia Ossolicznych Wydawnictwo Wrocław, 1980. – 188 s.
15. Борисов С. М. Червонец – валюта нэпа / С. М. Борисов // Деньги и кредит. – 1992. – №1. – С. 15–29.
16. Мельникова А. Твердые деньги / А. Мельникова. – [изд. 2-е, доп.] – М.: Политиздат, 1973. – 72 с.
17. Навой А. В. История формирования валютного курса рубля в СССР / А. В. Навой // Деньги и кредит. – 2005. – №1. – С. 54–61.

В.В. НЕБРАТ,
к.е.н., Інститут економіки та прогнозування НАН України

Суспільне господарство та державні фінанси в теорії народного добробуту Івана Вернадського

Статтю присвячено історико–теоретичному аналізу категорій «суспільне господарство» та «державні фінанси» в теорії народного добробуту І. Вернадського.

Ключові слова: суспільне господарство, державні фінанси, оподаткування, народний добробут, історія фінансової думки.

Статья посвящена историко–теоретическому анализу категорий «общественное хозяйство» и «государственные финансы» в теории народного благосостояния И. Вернадского.

Ключевые слова: общественное хозяйство, государственные финансы, налогообложение, народное благосостояние, история финансовой мысли.

The article is devoted the historical and theoretical analysis of categories public economy and state finances in the theory of folk welfare of I. Vernadsky's.

Keywords: public economy, state finances, taxation, folk welfare, history of financial idea.

Постановка проблеми. Початковий період становлення фінансової науки та розвитку політичної економії, аналіз якого представлений у працях Івана Васильовича Вернадського (1821–1884), становить значний інтерес з точки зору теоретичних і практичних засад вирішення однієї з

ключових проблем економіки та державного управління – співвідношення загальної користі, суспільного блага, народного добробуту, з одного боку, та приватного інтересу, індивідуальної вигоди, грошового багатства – з іншого. Сфера суспільного господарства і державних фінансів як об'єкт історико–економічного дослідження привертають особливу увагу, позаяк вони, по–перше, виступають засобами задоволення певних суспільних потреб; по–друге, слугують засобами реалізації влади; по–третє, взаємодіють зі сферою приватнопідприємницької діяльності та підпорядковуються загальним законам економічної вигоди.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Протягом тривалого часу ім'я та праці І. Вернадського перебували поза межами активного наукового обігу. Ситуація децю змінилася після здобуття Україною державної незалежності та розгортання досліджень національної економічної спадщини. Зокрема, розділи монографічних робіт І.–С. Коропецького, С.М. Злупка, Ю.В. Ущаповського, окремі параграфи навчальних видань з історії української економічної думки Л.Я. Корнійчук і В.Д. Базилевича сприяли поверненню імені відомого вченого–економіста до сучасного освітнього та інтелектуального простору. Вагомим внеском у справу вивчення та освоєння його наукового доробку стало видання «І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної